

JAARGANG 137 JUNI 2021 • NR 2918

DE OUD-KATHOLIEK

TIJDSCHRIFT VOOR DE OUD-KATHOLIEKE KERK VAN NEDERLAND

Onzeker
leven

THEMA

- 3 COLUMN: 'KOMPAS'
PAULINE WESEMAN
- 4 REFLECTIE OP EEN VERANDERD LEVEN
INTERVIEW MET SICCO CLAUS
MARIEKE RIDDER
- 7 DE FUNCTIE VAN RITUELEN BIJ ROUW
JOANNA WOJTKOWIAK
- 10 IN GESPREK MET TWEE LUCHTHAVEN-
PASTORES OP SCHIPHOL
JURY SMIT
- 12 HET GEMIS VAN KOORZANG IN DE LITURGIE
HANNA RIJKEN
- 16 ER WAREN EENS: ONZEKERE TIJDEN
ROBERT FREDE
- 18 (ON)GEOLOF DAT WAT BETEKENT
PETER-BEN SMIT

EN VERDER

- 14 BIJ HET WERKSCHRIFT 'ZEVEN
WEGEN VAN BARMHARTIGHEID'
DICK SCHOON EN
BERND WALLET
- 21 BOEKRECENSIE:
GOD EN DE PANDEMIE – TOM WRIGHT
- 22 BOEKRECENSIE:
DE TROOSTER – ESTHER GERRITSEN
- 23 NIEUW: DIGITALE NIEUWSBRIEF OKKN

BIJ DIT NUMMER
Werkschrift
'ZEVEN wegen van
barmhartigheid'
zie pag. 14

Onzeker leven

'Alles is veranderlijk in het leven. Dat is een belangrijker waarheid dan velen denken', vertelt Sizzo Claus (44) aan Marieke Ridder. Zijn wereld is compleet op zijn kop komen te staan sinds hij begin vorig jaar een coronabesmetting opliep en sindsdien lijdt aan 'long-COVID'. Het lukt hem net om 2x20 minuten per dag aan zijn proefschrift te werken. Via christelijke meditatie probeert hij om te gaan met zijn nieuwe, onzekere leven.

Ook wanneer je een dierbare verliest, kan de vaste grond onder je voeten weggeslagen worden. Rituelen kunnen je dan een kader geven om je te verhouden tot het lijden, legt cultureel psycholoog Joanna Wojtkowiak uit. Ze geven je de mogelijkheid de relatie met een dierbare op een andere manier te onderhouden.

Tijdens deze coronacrisis zijn veel vanzelfsprekendheden weggefallen, denk aan het zingen in de liturgie. Wat doet dit met cantorijzangers? Dit was de onderzoeksvraag van Hanna Rijken de afgelopen maanden. De uitkomst deelt ze met ons. Ondertussen vertellen lucht-havenpastores Hafkenscheid en Albers hoe het hun de afgelopen tijd is vergaan op Schiphol. Wie ontvingen ze en welke vragen kwamen op hen af?

Tot zijn verbazing ontdekt Robert Frede weinig onzekerheid in de archieven van *De Oud-Katholiek*. Het zet hem aan het denken over onze omgang met crises door de tijd heen. Peter-Ben Smit laat tot slot zien hoe onzekerheid, twijfel en ongeloof er in de Bijbel vanaf het begin bij hoorden. 'In ieder moment van ongeloof schuilt de belofte van een nieuwe godsontmoeting.'

De illustraties van de omslag, pag. 2 en pag. 18-19 zijn gebaseerd op de Japanse kintsugi-techniek: als iets gebroken is, lijm je dat met goudverf weer aan elkaar. Je koestert de barst, het object is weer heel, maar is anders dan daarvoor.

Kom pas

Op de logeerkamer van mijn opa en oma hing een poster van De brede en de smalle weg, uit het Duits piëtisme, eind negentiende eeuw. Op de brede weg zie je hoe vertier leidt tot geweld, gokverslaving, seksuele uitpattingen en uiteindelijk de hel. De smalle weg naar de hemel bestaat uit bidden, Bijbellesen en goede werken. De brede weg leek mij gezelliger, meer ontspannen, maar dat liep uit de hand, was de boodschap, gebaseerd op Matteüs 7, 13 en 14.

Het is een veelvoorkomende poster in mijn fundamentalistische evangelische jeugd. Onzekerheid bestond niet. Als je in Jezus als de enige weg geloofde, kwam je in de hemel. Zo niet, dan niet. God had een plan met je leven. Je hoefde hem alleen maar te volgen en je aan Gods geboden te houden. God wist immers wat het beste voor je is. Ziekte en ellende heeft God niet bedoeld, dus als je dat overkwam, was er een oorzaak – eigenwijzigheid, zonde – of een les te leren, bijvoorbeeld in nederigheid. Keer dan terug naar de smalle weg.

Op papier misschien een fantastisch concept, maar met deze flinke tegenvallers: de werkelijkheid zit niet zo in elkaar. Het sluit uit wie afwijkt van het smalle pad, wie bijvoorbeeld homo is, gaat scheiden, ziek wordt en niet geneest. Wat is dan je weg?

Je eigen weg te durven gaan, zonder schuldgevoel, is mijn geloofsworsteling vanaf mijn studententijd. Ik vertelde er laatst over in de tv-programma's *De Verwondering* en *Jacobine* op 2. Over hoe mijn zekerheden na grote tegenslagen luchtkastelen bleken en ik mij een kompas voelde met een rondtollende naald, het noorden kwijt. Ik had mijn innerlijke kompas niet ontwikkeld, niet geleerd op mezelf te vertrouwen.

Mijn grootste troost bleek het leven zelf, zo raak gesymboliseerd door de doolhof en het labirint. Een doolhof is een puzzel met doodlopende wegen. Je kunt jezelf erom veroordelen dat je die wegen steeds inslaat. In een labirint kun je niet verdwalen en meandert één enkele weg naar het middelpunt. Voor je gevoel

raad je soms ver verwijderd van het middelpunt. Maar bij beide doe je wat jij denkt te moeten doen, met de kennis van dat moment. Bij beide ben je onderweg en kom je hoe dan ook uit bij de kern. Noem het je diepste wezen, God. In die zin bestaan misstappen niet. Elke stap blijkt onderdeel van jouw weg.

Wat mij aanspreekt in de Oud-Katholieke Kerk en in progressief christendom is de ruimte voor wie buiten die smalle weg valt. Niet zekerheid troost je en is je kompas, maar de weg zelf en wie met je oploopt.

PAULINE WESEMAN

Sicco Claus over het doorleven van een crisis

REFLECTIE OP EEN VERANDERD LEVEN

MARIEKE RIDDER

Sicco Claus, parochiaan in Den-Haag, werd aan het begin van de eerste coronagolf ziek. Hij behoort tot de dertig procent van de patiënten die, soms na een redelijk mild verloop van de ziekte, ‘long-COVID’ ontwikkelt en tot de één procent die na een jaar nog steeds ernstig beperkt is in zijn handelen. Zijn proefschrift voltooien kost veel moeite. Hij vertelt in twee telefoongesprekken met Marieke Ridder wat hem is overkomen en reflecteert op zijn veranderde leven.

Sicco Claus (44) is beoefenaar en kenner van christelijke meditatie. Zijn werk als docent levensbeschouwing en filosofie op het Gymnasium Haganum kan hij niet langer uitoefenen. Zijn proefschrift voltooien kost veel moeite. Een van Sicco Claus' grote problemen is zijn grote prikkelgevoeligheid voor onder meer beeldschermen. Om deze reden gaan we niet beeldbellen. In plaats daarvan plannen we twee telefonische afspraken van stipt een half uur. Het zijn gesprekken die kort voor Pasen plaatsvinden en waarop Sicco zich inhoudelijk goed blijkt te hebben voorbereid, teneinde zijn kostbare tijd zo goed mogelijk te benutten.

ZIEK Nadat Sicco eind maart 2020 besmet was geraakt, wat een later antistoffenonderzoek zou bevestigen, en de ergste bijholteontstekingsachtige klachten waren verdwenen, lukte het hem niet meer zijn conditie terug te krijgen. In de zomer kreeg hij een ernstige terugval, waarop een revalidatietraject volgde. Eind januari 2021 kreeg hij een tweede terugval. Hij heeft op dit moment onder andere last van vermoeidheid, ernstig spierkrachtverlies, duizeligheid en de eerder genoemde lage prikkeltolerantie. De geneeskunde

weet nog niet of het virus nog ergens aanwezig is, bijvoorbeeld in zijn darmen, of dat hij de pech heeft een auto-immuunziekte te hebben ontwikkeld. 'Ik kan me opwinden over mensen als Thierry Baudet, die het alleen maar hebben over mensen die er dood aan zijn gegaan, en niet over wat het met anderen doet. Ik kan 2x20 minuten per dag werken aan mijn proefschrift. Gelukkig kan ik nog nadenken en ben ik niet benauwd, zoals sommige anderen. Maar ik heb er geen enkele zekerheid over hoe dit zich bij mij zal ontwikkelen en er is heel veel weggevallen: allerlei dingen waaraan ik eigenwaarde blijf te ontleen, zoals mijn werk.'

ALLES IS VERANDERLIJK 'Hoe langer ik me iets beter voel, hoe meer ik erop durf te vertrouwen dat dit beter voelen een meer permanente toestand wordt. Maar een van de inzichten van de afgelopen maanden die ik heb opgedaan, is dat "permanentie" in het leven relatief is. Alles is veranderlijk, is "flux", "stroom". Dat is een belangrijker waarheid in het leven dan velen denken. Denk aan de filosoof Heraclites, die zegt dat alles stroomt (*panta rei*). Heraclites zag in de natuur dat niets hetzelfde blijft. Als je de flux accepteert, kun je meebewegen. Toegepast op mijn situatie: je kunt randvoorwaarden creëren om gezond te zijn, maar een aangeboren hartkwaal of een virus dat je neus komt binnenwaaien, daar heb je verdraaid weinig controle over.

Op het moment dat je, zoals ik, je leven voor je gevoel goed op orde hebt – een gezonde veertiger, met een goede baan, een fijne partner, een pleegzoon en een proefschrift om aan te werken – en zo'n virus schoffelt je helemaal onderuit, dan realiseer je je dat het leven veel kwetsbaarder, breekbaarder en veranderlijker is dan je op een existentieel niveau doorhad. Ik wist heel goed wat je allemaal kan overkomen in het leven. Ik besepte dat je jong dood kunt gaan, ziek kunt worden. Maar toch bleef dat iets van mijn hoofd, iets verstandelijks. Op

het moment dat het echt toesloeg in mijn leven, merkte ik dat een diepere laag geraakt werd: de beleving dat het leven heel kwetsbaar en breekbaar is. Een crisis confronteert je ermee dat niets noodzakelijk is zoals het is.'

CRISIS 'Wat mij inspireert is een prachtig boekje dat Sarah Bachelard schreef, *Experiencing God in a time of crisis*. Zij is een anglicaanse theoloog en pastor van een contemplatieve gemeenschap. Zij past het model van het Pastridium toe op levenscrises. Op Goede Vrijdag zit je er middenin en staan alle vanzelfsprekendheden op losse schroeven; je weet niet waar je het zoeken moet. Stille Zaterdag is de fase van

'Ik kan 2x20 minuten per dag werken aan mijn proefschrift'

berusting: je hebt de grootste schok achter je gelaten. En met Pasen breekt een nieuw perspectief door. Voor Bachelard is een crisis het moment waarop er iets onomkeerbaars gebeurt. In zekere zin geldt dat voor alles, omdat alles stroomt. Maar toch ervaren we soms breuken. Het wordt onmogelijk om terug te keren naar de situatie ervoor. Ik herken dat: wat er ook volgt, mijn beleving van het leven wordt niet meer zoals het was. In de revalidatiecentra zeiden ze iets vergelijkbaars: "Je zult niet je oude zelf terugkrijgen, maar moet toewerken naar je nieuwe zelf." Makkelijk is dat niet. Ik heb het gevoel heen en weer te pendelen tussen Goede Vrijdag en Stille Zaterdag. Zo nu en dan is er ineens een paasmomentje, proef ik iets van het nieuwe leven dat zich ontvouwt. Zo'n proces is niet lineair. Het gaat heen en weer. Inderdaad, misschien is het meer als een spiraal: je komt terecht in eerdere fasen terwijl er toch voortgang is. Zoals er ook jaarlijks een Pastridium is.'

VERLIES VAN FYSIEKE ZELF 'Mijn ziek-zijn heeft me op verschillende niveaus veranderd.

Bijvoorbeeld mijn zelfbeeld in de meest letterlijke zin van het woord. Ik was een verwoede fitness-dude. Ik bracht zo'n acht uur per week in de sportschool door, met de navenante resultaten voor mijn lichaam. Ik vraag me af of ik daarnaar terug moet willen keren. Voor mij is het een confrontatie met de mate waarin ik aan wereldse idealen hing. Het christelijk geloof is niet antilichamelijk, maar wijst wel de verering van het menselijk lichaam af, omdat we immers alleen God te aanbidden hebben. In onze cultuur, en zeker in de gayscene, is de verering van het lichaam een sterke, alternatieve god. Ik was meer onder haar invloed dan ik zelf eigenlijk doorhad. Het helpt mijn herstelproces niet, als ik de hele tijd denk aan mijn verdwijnende spiermassa. Ik

'Mediteren is je geest leegmaken voor God'

bemerk in mijzelf een verschuiving, van primaire esthetiek (hoewel ik wellicht ooit weer een strak lichaam zal kunnen krijgen...) naar vitaliteit en naar gezondheid, in christelijke zin de heilheid, "holos".

MEDITATIE 'Ik ben iemand die veel mediteert. Mediteren is lastig voor me geweest vanwege mijn fysieke ongemakken en panische gedachten, maar het is ook een louterend proces om te leren hoeveel je voortdurend met jezelf bezig bent, zeker als je ziek wordt. Je wordt geconfronteerd met je ego, en dus met de mentale rol waarin je in de stand staat van het proberen jezelf te handhaven.

Ik mediteer op de manier die John Main voorstaat, de benedictijner monnik over wie ik mijn proefschrift schrijf. Main was een van de motoren van het mediteren in de christelijke traditie. Je kiest een gebedswoord waarnaar je in de meditatie steeds terugkeert. Emoties en gedachten mogen er zijn, maar de bedoeling is dat je stopt je ermee te identificeren.

Dat is een spannend proces. En dat is ook de reden dat mensen die zich aangetrokken voelen tot meditatie ook weer afhaken. Omdat ze die zelfconfrontatie te heftig vinden. Men denkt dat mediteren rust gaat brengen, maar het is doorgaans verre van rustig. John Main zegt: daar heb je "grit in the spine", doorzettingsvermogen, voor nodig. Dat klinkt wat normatief misschien. Maar het is waar dat de een iets beter dan de ander in staat is de confrontatie met de angsten aan te gaan. Voor wie het moeilijk vindt die discipline op te brengen, zijn meditatiegroepen ontstaan, zodat je er op gezette tijden aan toe komt.'

GEBORGENHEID 'Het mediteren heeft voor mij alles met Goede Vrijdag, Stille Zaterdag en Pasen te maken. Mediteren is de radicaalste manier van jezelf achterlaten en Christus

achternagaan. Het is letterlijk je fixatie op jezelf, je ego, parkeren en je geest leegmaken voor God. Dat is Goede Vrijdag ook in zekere zin: er is confrontatie met wat niet meer door kan gaan zoals voorheen. De stilte van Stille Zaterdag, dat zijn de momenten in meditatie dat je beseft dat je wezen op een diepere laag geborgen is. Ik hoef niet zo panisch mijzelf te redden. Natuurlijk is dat besef het merendeel van de tijd niet aanwezig. Mediteren confronteert je doorgaans juist met je bezorgdheid: "Zal het na de meditatie ietsjes beter gaan dan daarvoor?" "Mijn gesprek met de bedrijfsarts liep niet zoals ik wilde." Je wilt natuurlijk niets achterlaten, loslaten. Maar op de momenten dat dit wel gebeurt, dat het even echt stil wordt, ontdek ik dat mijn diepste identiteit veilig geborgen is. En dat is iets wat me er doorheen helpt.' ●

De functie van rituelen bij rouw

RITUEEL VASTHOUDEN OP MOMENTEN VAN VERLIES

Op momenten van rouw en verlies kan het aanvoelen alsof de grond onder je voeten wegvalt. Je kijk op de wereld verandert: je verliest bijvoorbeeld je geloof in een rechtvaardige wereld, een toekomst met de persoon die overleden is of een stuk van je eigen identiteit. Ritueel-deskundigen zien ook in de seculiere samenleving weer nieuwe rituelen ontstaan voor zulke momenten. Hoe kunnen we deze herwaardering van rituelen duiden? Cultureel psycholoog dr. Joanna Wojtkowiak belicht in dit artikel het belang van rituelen op deze momenten van rouw en verlies.

JOANNA WOJTKOWIAK

De psychologie van rouw heeft zich in de afgelopen honderd jaar ontwikkeld tot een belangrijk onderzoeksveld dat rouwervaringen duidt. Het klassieke idee over rouw was gebaseerd op Freuds *grief work hypothesis*. Rouw zou moeten gaan om het loslaten van de overledene en het verder gaan met het leven. De huidige kijk op rouw staat hier haaks op. Het wordt in de psychologie en daarbuiten niet meer als 'ongezond' beschouwd om de dierbare symbolisch te integreren in het eigen leven. Integendeel, men is inmiddels overtuigd van het belang van rituelen, die de relatie met een overleden dierbare vormgeven en onderhouden. Levensbeschouwelijke tradities geven al veel langer ruimte voor het vieren van de doden. Dodenherdenkingen zijn er over de hele wereld

en door culturen heen. Rouwrituelen zijn echter over het algemeen sterk afgenomen in onze samenleving. Vroeger droeg men zwarte kleding, plaatste men lijkborden voor het huis of bracht men voedsel langs bij de nabestaanden. Die gebruiken zijn door de jaren heen door verschillende processen verloren gegaan. Er zijn wellicht nog hechte dorpsgemeenschappen waarin rouwrituelen wel door de gemeenschap worden gedragen, maar deze vormen een steeds kleinere minderheid. In de jaren zestig en zeventig van de afgelopen eeuw werd er zelfs gesproken van een rituele leegte, die zich mede door de secularisering heeft voltrokken. Inmiddels zijn rituelen weer in opkomst, ook in seculiere omgevingen. Collectieve herdenkingen na schokkende gebeurtenissen, kleine familie-

rituelen of belangstelling voor ‘nieuwe’ overgangsmomenten, zoals echtscheiding, adoptie of pensionering, worden steeds vaker met rituelen omringd. In Nederland zijn er naast traditionele Allerzielen- en Allerheiligenvieringen inmiddels ook seculiere varianten te vinden, zoals de activiteiten van Allerzielen Alom. In een recent internationaal onderzoek hebben wij ontdekt dat rituelen ook een belang-

Een ritueel neemt het verlies van een dierbare niet weg

rijk onderdeel vormen van psychotherapieën bij traumatische en complexe rouw, zoals een ceremonie na afloop van de therapie, bepaalde meditatietechnieken of het schrijven van een brief aan de dader of overledene. Er zijn ook retraïtes in opkomst, waarin levensbeschouwelijke bronnen en rituelen worden gemengd met coaching en lifestyle. Het is interessant dat van oorsprong religieuze praktijken een plaats hebben gekregen in de seculiere samenleving, zoals binnen psychologische *evidence-informed* therapieën.

WAAROM RITUELEN? Het enorme verlies van een dierbare kan niet worden weggenomen, ook niet door een ritueel. Mensen moeten leven met het lijden, schrijft psychiater en holocaustoverlevende Viktor Frankl. Maar waarom doen mensen dan toch aan rituelen na de dood? Rituelen geven zin via een ‘omweg’, ze geven geen direct antwoord op de verlieservaring. Rituelen zeggen niet: ‘Het leven gaat door’ en: ‘Kom op’, maar ze geven juist ruimte om het verdriet te kunnen uiten. Rituelen bieden troost op momenten van groot verdriet en kanaliseren emoties. In het ritueel is er ruimte om te huilen en verdrietig te zijn. Tegelijkertijd worden deelnemers meegenomen in een emotionele curve. Bij uitvaarten bijvoorbeeld begint het vaak met een focus op het verlies en het verdriet, maar eindigt het ritueel met hoop en perspectieven op het

hierna(maals). Rituelen stellen mensen in staat om te handelen, juist wanneer men verstijft van verdriet. Door ritueel te handelen, komt men weer in beweging. Als je mensen vraagt waarom ze bloemen en kaarsen neerleggen na schokkende gebeurtenissen, zoals na rampen of geweld, geven ze vaak aan dat zij niet thuis wilden zitten en liever ‘iets wilden doen’. Het ritueel creëert een handelingsruimte, die er in werkelijkheid niet meer is. De overledene kan niet meer worden teruggebracht, maar men kan de persoon wel met liefde herdenken. Het bijzijn van anderen is hierbij ook van

belang. Rituelen dragen bij aan gemeenschappen, ze brengen mensen samen, wat altijd belangrijk is, maar juist op momenten van verlies en verdriet kan het ritueel het verdriet dragen, het gezamenlijk door het verdriet heen leven. Het ritueel stelt ook in staat om boven zichzelf uit te stijgen, een gevoel van transcendentie te ervaren, de eigen verlieservaring in een breder kader te plaatsen.

EEN NIEUW PERSPECTIEF De Nederlandse theoloog Gerard Lukken schreef in zijn inmiddels klassieke boek *Rituelen in overvloed* dat rituelen een nieuw perspectief bieden op de geleefde

ervaring. Symbolen en symbooltaal werpen nieuw licht op de tragiek van het leven. Symbolen laten ruimte voor eigen interpretatie en associaties. Dat helpt om zich in het ritueel in te leven en zich ermee te verbinden. Rituelen verbeelden de werkelijkheid. De relatie met de dierbare is verbroken, maar kan in het ritueel nog steeds vorm krijgen, niet meer letterlijk maar wel symbolisch. Tijdens het ritueel is het niet zo dat mensen de handelingen als symbolisch ervaren, het ritueel is echt. De gevoelens en beleving zijn echt. Authenticiteit is een voorwaarde voor een goed ritueel. Voor de mensen die het ritueel leiden,

maar ook voor de mensen die deelnemen. Zij moeten zich oprecht met de inhoud kunnen verbinden, door bijvoorbeeld niet op de telefoon te kijken, maar het ritueel met aandacht te beleven. Volgens Lukken geven rituelen, ondanks hun theatrale opvoering, juist de kans om ons op het wezenlijke te focussen. Doordat alle aandacht gaat naar de geleefde ervaring, wordt het leed extra gevoeld. Maar omdat het ritueel een

Een ritueel heeft geen praktisch nut, maar is wel betekenisvol

cultureel gecreëerd kader is en in scène is gezet, blijft er ook altijd een bepaalde afstand, een esthetische afstand tot de ervaring. De dood wordt met bloemen en kaarsen uitgebeeld. De overledene wordt voor een laatste keer mooi opgemaakt. Dit zijn allemaal manieren om de vreselijke en verdrietige gebeurtenis esthetisch te verbeelden.

RITUEEL VASTHOUDEN In het begin heb ik benoemd dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden in het denken over rouw. Waar vroeger de nadruk lag op het loslaten van de geliefde, wordt nu het onderhouden van de relatie met de overledene als natuurlijk onderdeel van het rouwproces gezien. Rituelen spelen hier ook een rol bij. Door een dierbare te herdenken, bijvoorbeeld aan het graf of bij een thuisgedenkplek, maakt de overledene nog steeds onderdeel uit van het eigen leven. Het interessante aan rituelen is dat ze ambigu zijn: aan de ene kant geven ze een gevoel van controle omdat je iets kunt doen, aan de andere kant geef je je als het ware over aan het ritueel, laat je juist de controle los. Het ritueel schrijft namelijk voor hoe je je hoort te gedragen. Ook worden rituelen steeds persoonlijker en individualistischer, er ontstaat steeds meer ruimte voor eigen invulling, maar er blijft altijd iets voorge-

schreven in een ritueel. Hierdoor hoeft je er juist niet meer over na te denken. Dit helpt, zeker op momenten waarop, zoals gezegd, de grond onder de eigen voeten wegvalt. Het ritueel vasthouden betekent dus vasthouden en loslaten tegelijkertijd. Je doet iets, maar je wordt ook gedaan door het ritueel. Rituelen hebben meestal geen praktisch nut, maar zijn wel betekenisvol. Het kunnen onderhouden van de relatie met de dierbare, het kunnen zorgen voor het graf en daardoor het onderhouden van de symbolische relatie. Wanneer een persoon plotseling is overleden, wordt de relatie fysiek abrupt verbroken, maar emotioneel en existentieel voelt deze nog als even belangrijk. Dat is ook zo pijnlijk bij verlieservaringen. Het ritueel handelen geeft dan ruimte om deze relatie nog te kunnen verzorgen.

TER BESLUIT Rouw en verlieservaringen horen bij elk leven. Volgens vele existentiële denkers is juist de dood de ultieme uitdaging voor zinging. Om zich tot het lijden te verhouden moeten wij het verdriet niet uit de weg gaan, maar ‘erin stappen’. Dat wil zeggen, wij kunnen ons alleen verhouden tot het lijden. Rituelen bieden hier een specifiek kader voor. Ze creëren een esthetische vertaling van de werkelijkheid en stellen ons in staat tot handelen. Rituelen creëren gemeenschappen, het leed wordt gedeeld. Het bijzijn van anderen tijdens een afscheid of herdenking geeft een gevoel van saamhorigheid en erkenning. Ritueel vasthouden betekent dat het verlies steeds opnieuw kan worden herleefd, maar op een liefdevolle en zorgzame manier. ●

Verder lezen
Jos Brink, Rouw op je dak. Verder leven na de dood van een dierbare, Lannoo 2007.
Manu Keirse, Helpen bij verlies en verdriet. Een gids voor het gezin en de hulpverlener, Lannoo 2017.

Joanna Wojtkowiak is universitair docent psychologische en levensbeschouwelijke aspecten van existentiële begeleiding aan de Universiteit voor Humanistiek.

‘WIJ ZIJN ER VOOR ALLE REIZIGERS’

In gesprek met twee luchthavenpastores op Schiphol

Stel, je bent op doorreis en moet ineens in quarantaine, met corona. Of je hebt de behoefte aan een plek om te denken of danken. Dan loop je een goede kans om Joop Albers, oud-katholiek luchthavenpastor, of zijn anglicaanse collega Mark Hafkenscheid op je pad te treffen. Samen met de pastores van twee andere kerken en vele vrijwilligers houden ze al luisterend en vierend het luchthavenpastoraat op Schiphol in de lucht. Ook nu corona een spoor van onzekerheid trekt over de luchthaven en de bedrijven daar.

JURY SMIT

Joop Albers, tevens pastoor van Enkhuizen, vervult hier met zijn driewekelijkse diensten op zondag vooral een liturgische taak. Een taak vol verrassingen: ‘Het is steeds weer een bijzondere ervaring. Je weet tevoren nooit waar de mensen vandaan komen. Ik kijk bijvoorbeeld niet op van een yogahouding. Meestal begin ik met een kennismakingsrondje: “Ik ben Joop, wie zijn jullie?” Dan komt er al heel wat los, en gaandeweg wordt iedereen deel van een oecumenische gemeenschap van mensen van over de hele wereld. Ze kennen elkaar niet, en daardoor valt er veel schroom weg. Met zijn allen vierten we zo een dienst van ongeveer veertig minuten met zo’n beetje alle traditionele elementen en bijzondere momenten. Bij de vredeswens ervaar ik bijvoorbeeld soms een diep, ook wel woordeloos, contact, ook met moslims of hindoes. Na afloop gaat elk weer zijns weegs en neemt hopelijk iets daarvan mee.’

Hafkenscheid, Anglicaans lay chaplain, is meer operationeel actief. Tenminste, in Schipholjargon. Zelf praat hij liever over pastorale hulp. ‘Schiphol is een moderne stad van glas en staal, waar in

normale tijden per dag zo’n 200.000 mensen langskomen, vaak op doortocht. Een aparte omgeving ook, met door de internationale status eigen wetten. Maar ook hier zoeken mensen ruimte voor contact, stilte of bidden. Ook kunnen ze hulpvragen hebben, soms heel praktisch, soms medisch, soms sociaal of psychisch, of spiritueel. Men is vaak zonder schroom: we weten dat we elkaar waarschijnlijk niet meer zullen ontmoeten.’

‘Corona maakte de hulpvragen intenser’

Corona heeft het aantal hulpvragen aan de ene kant wat verminderd, maar aan de andere kant ook veel intenser gemaakt, is hun ervaring. Albers: ‘Ineens moeten mensen die op doorreis zijn en hier helemaal niemand kennen, soms met jetlag, in quarantaine. Ineens mogen ze dan twee weken niet van hun kamer zonder daglicht in het isolatiehotel komen. Als wij dan met hen praten, moet dat met gezichtsmaskers op. Dat werkt niet echt mee bij intieme, persoonlijke gesprekken.’ Soms is er sprake van groot persoonlijk leed, zo-

Het luchthavenpastoraat wil mensen bijstaan die op een of andere manier in de problemen zijn geraakt op Schiphol of op een verre bestemming elders in de wereld. Het wordt gedragen door de Rooms-Katholieke Kerk, de Protestantse Kerk Nederland en sinds 2004 ook door een samenwerkingsverband van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland en de Anglicaanse Kerk in Nederland. Samen met vijftientig vrijwilligers onderhouden zij op Schiphol, achter de grens, het Meditation-centrum waar jaarlijks 60.000 mensen komen.

Joop Albers

Mark Hafkenscheid

als bij de man die voor de begrafenis van zijn moeder op doorreis was naar Afrika en vanwege een positieve COVID-test strandde op Schiphol. Hafkenscheid: ‘Verder reizen ging niet, maar hij had ook geen visum voor Nederland. Hij moest dus op Schiphol blijven, ook tijdens de uitvaart van zijn moeder. Dat moment zelf bracht hij in diepe rouw door in ons Meditatiecentrum. Nog verdrietiger was dat hij de dagen daarna door de strenge wereldwijde coronamaatregelen niet meer naar huis kon. Wij hielden dagelijks nauw contact, luisterden naar zijn verhaal en regelden praktische zaken als eten en een slaapplek. Pas na dagen wachten en overleg tussen het luchthavenpastoraat en onder andere de luchtvaartmaatschappij kon hij weer terugvliegen. Eindelijk brak voor hem de tijd van rouwverwerking aan, bij zijn gezin.’

Maar corona of niet, ook de gewone pastorale zorg gaat door. Hafkenscheid: ‘Laatst werden we bijvoorbeeld vanaf een balie gebeld over iemand zonder geldige papieren, die Nederland

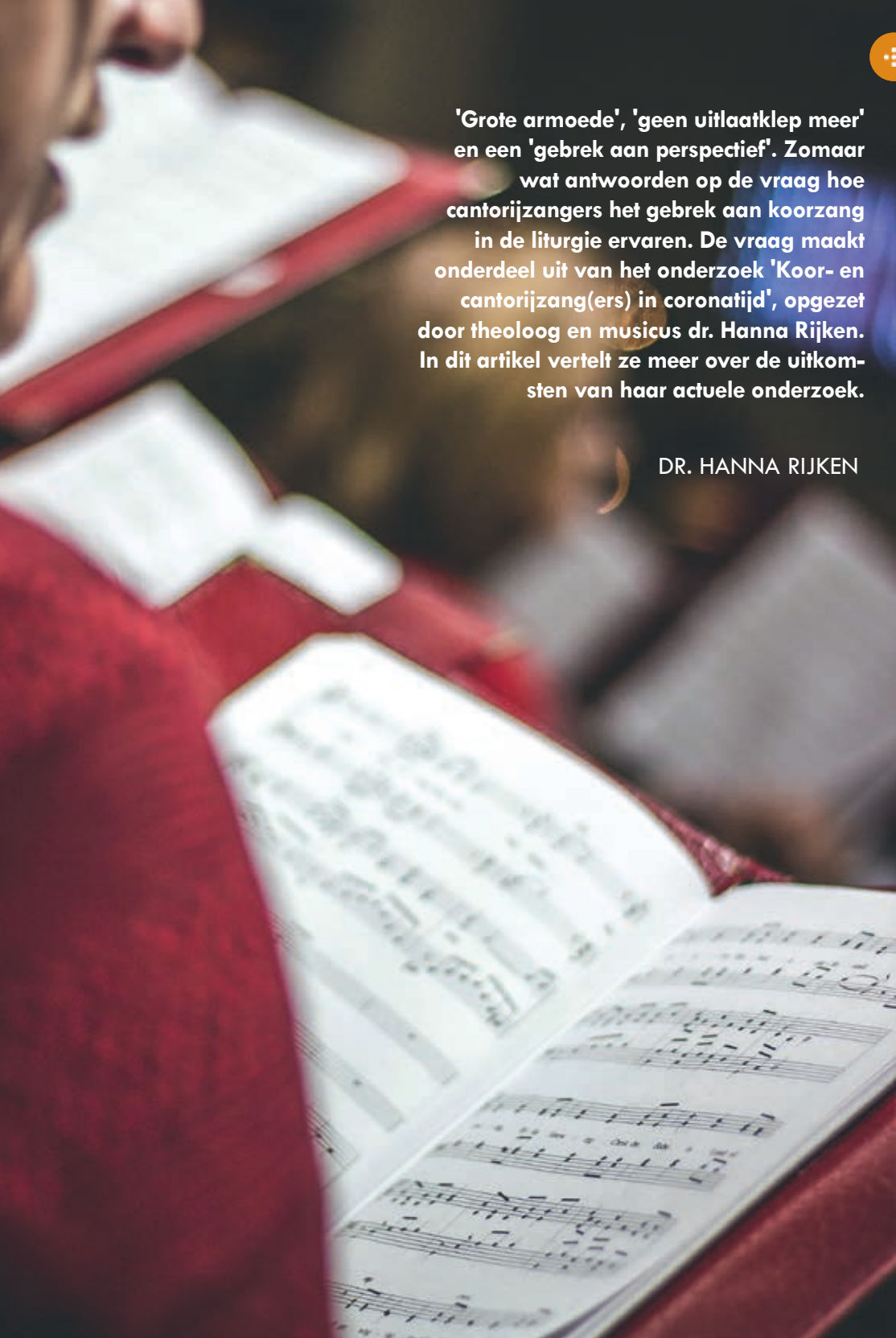
niet in mocht. Hij maakte een wat verwarde indruk. Hij sprak een beetje Nederlands. Het bleek dat hij tientallen jaren eerder in Nederland had gewoond en het plan had opgevat om zijn dochter hier te bezoeken. We belden haar, maar ze wist van niets en was heel verrast. Deze meneer, merkten we, leed aan beginnende dementie. Pas twee dagen later zou er weer een vlucht terug zijn. Gelukkig zag ik dat hij binnen anderhalf uur via een andere vlucht weer naar huis zou kunnen. Niet naar dezelfde luchthaven, maar zijn dochter

‘Soms zijn er geen oplossingen’

ging daar ter plaatse vervoer voor hem regelen. Een ticket was snel gekocht, iedereen werkte mee en zo kon hij diezelfde middag nog veilig terug, zonder dat hij hier twee dagen moest doorbrengen in een volstrekt onbekende omgeving.’

Soms kun je dingen zo op een praktische manier oplossen. Albers: ‘Maar ook als dat niet lukt willen we er zijn voor de mensen, wat hun religie verder ook is. Wij willen ons bij hen aansluiten, hun veiligheid bieden. Heel normaal voor ons, maar niet voor iedereen, merken we. En van daaruit proberen we oplossingen te bedenken.’ Soms word je je er pijnlijk van bewust dat die er niet zijn. Albers denkt nog steeds aan de ramp met een Boeing van Turkish Airlines op 25 februari 2009. Het toestel was anderhalve kilometer van de landingsbaan neergestort

en in drie stukken gebroken. Negen van de 135 passagiers hadden het leven gelaten, en het luchthavenpastoraat was zeer betrokken bij de opvang van de overlevenden. Albers: ‘Ik herinner me dat er een heel gelaten sfeer hing. Iedereen was in shock, in overlevingsmodus. Bij sommigen kwam de klap pas drie maanden later. Wat je op zo’n moment kunt doen? Misschien wat kleine praktische dingen. En vooral er zijn, en proberen elkaars taal te verstaan. Zo hebben we misschien wat kunnen helpen.’ ●

'Grote armoede', 'geen uitlaatklep meer' en een 'gebrek aan perspectief'. Zomaar wat antwoorden op de vraag hoe cantorijzangers het gebrek aan koorzang in de liturgie ervaren. De vraag maakt onderdeel uit van het onderzoek 'Koor- en cantorijzang(ers) in coronatijd', opgezet door theoloog en musicus dr. Hanna Rijken. In dit artikel vertelt ze meer over de uitkomsten van haar actuele onderzoek.

DR. HANNA RIJKEN

HET GEMIS VAN KOORZANG IN DE LITURGIE

Onderzoek naar koor- en cantorijzang(ers) in coronatijd

Toen de coronacrisis uitbrak, zijn vrijwel alle kerkkoren en cantorijen in Nederland noodgedwongen gestopt met repeteren en zingen in de liturgie. Een lid van een oud-katholiek kerkkoor vertelt wat dit met haar deed: 'Ik ervaar het als een grote armoede; koorzang verrijkt de liturgie, niet alleen ter opluistering, maar ook als exegese (hoe is de toonzetting van de teksten, hoe is de melodievoering ten opzichte van de teksten, hoe geef je daar expressie aan, welk stemgebruik, welke voordracht?). Ik voel me stilgelegd, alle beleving vervlakt.' Ik voerde onderzoek uit naar ervaringen van koorzangers in het kader van mijn postdoc-aanstelling aan de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam. Centraal stonden vragen als: wordt het zingen in de liturgie gemist en zo ja, wat mist men specifiek? Welke rol speelt de ervaring van verbondenheid?

ONDERZOEK ONDER KOORZANGERS Na de eerste versoepelingen en vlak voor de tweede lockdown heb ik een vragenlijst online uitgezet (half november 2020). Respondenten van zestien jaar en ouder, die in de tijd voor de coronacrisis soms of regelmatig in koorverband in de liturgie zongen, werden uitgenodigd om de vragenlijst in te vullen. Binnen een week waren er meer dan duizend respondenten uit heel Nederland. Met name zangers uit kerkkoren en cantorijen vulden de vragenlijst in en daarnaast ook zangers uit bijvoorbeeld evensongkoren, jongerenkoren, middenkoren, gospelkoren en gregoriaanse schola's. De respondenten kwamen uit de breedte van de hele kerk. Er deden tweemaal zoveel vrouwen als mannen mee aan het onderzoek. Ongeveer de helft van de respondenten gaf aan in vieringen in de Protestantse Kerk

in Nederland te zingen, een kwart in de rooms-katholieke liturgie en het andere kwart was verdeeld over verschillende kerkgenootschappen, waaronder de Oud-Katholieke Kerk. Een deel van de zangers (ongeveer een derde) gaf aan met name via het koor verbonden te zijn met de kerk. Voor niet-kerkelijke zangers betekent het wegvallen van de koorrepetities en het zingen in de liturgie ook het wegvallen van het lijntje met de kerk. De meeste zangers (zo'n zeventig procent) gingen voor de coronacrisis één keer per week naar een koorrepetitie en zongen ongeveer één keer per maand in koorverband in een viering. Dit laatste is vrijwel geheel weggefallen. Slechts zes procent van de koren is overgestapt naar online repeteren. In sommige gemeentes of parochies wordt in steeds wisselende groepjes van vier koorzangers nog in de liturgie gezongen, in andere gemeentes wordt de lofzang gaande gehouden door cantores of solisten die niet verbonden zijn aan het koor.

EENZAAMHEID EN SOMBERHEID Uit de reacties blijkt dat er veel somberheid en eenzaamheid is onder kerkkoorzangers. 'Stress', 'depressiviteit', 'afvlakking van gevoel', 'chagrijnigheid' en 'geen uitlaatklep meer hebben' zijn woorden die vaak gebruikt werden. Sommige zangers gaven aan in een isolement terechtgekomen te zijn. Ook wordt het gebrek aan perspectief benoemd. Een oud-katholieke koorzanger geeft aan: 'Het maakt mij nu een beetje moedeloos. Er lijkt geen keerpunt te komen. Je kunt niet werken naar een punt aan de horizon, bijvoorbeeld kerst!'

VERBINDING TUSSEN HEMEL EN AARDE Respondenten missen het repeteren en vooral het gezamenlijk werken aan iets moois. Men mist ook het zingen in de liturgie: 'Wanneer ik tijdens de eucharistieviering gewoon in de kerk zit en

dus niet kan meezingen, voel ik me verlamd en opgesloten in mijn lichaam'. Tijdens het zingen in de liturgie gebeurt er iets wat veel respondenten benoemen als 'het onzegbare'. Ze ervaren dat er verbinding ontstaat, tussen de zangers, de voorganger, de gemeenteleden en tussen hemel en aarde. 'In de oud-katholieke liturgie is het zingen een wisselwerking tussen pastoor, cantorij (voorzangers) en gemeente. Die wisselwerking mis ik nu wel zéér', aldus een respondent. En een ander: 'In de eucharistieviering mis ik de samenzang enorm. Nu staan 'gesproken' woorden nog meer centraal en zijn de mogelijkheden voor actieve participatie door mensen in de kerk beperkter.' Een koorzanger legt uit: 'Als het zingen goed gaat, geeft dat een vreugde, een soort vreugde die er alleen is bij dit gezamenlijk zingen in het koor. Die ervaring mis ik sinds maart.'

HECHTE GEMEENSCHAP Ook het sociale aspect van samen zingen in een kerkkoor wordt gemist. Het koor wordt door velen als een hechte gemeenschap omschreven, waarin lief en leed worden gedeeld. 'Verbondenheid in muziek, maar ook betrokkenheid naar elkaar toe. De gezelligheid tijdens en na de repetities is voor mij erg belangrijk. Het is lastig om dat te creëren tijdens online repetities of avonden, de hele sfeer is dan weg.' Een zanger geeft aan dat het koor een kleine gemeenschap is, waarin men elkaar bemoedigt door samen liederen van hoop te zingen en waarin voor elkaar gebeden wordt.

TIPS EN HARTENKRETEN Er werden meer dan duizend tips gegeven, die ik onderverdeeld heb in muzikale, sociale, en mentale tips en hartenkreten. Vaak klonk de oproep: 'Blijf thuis zingen', 'Doe adem- en stemoefeningen, zodat iedereen in vorm is als we straks weer kunnen zingen'. Of:

Dr. Hanna Rijken is theoloog en musicus. Ze is docent kerkmuziek aan het Rotterdams Conservatorium, postdoc-onderzoeker aan de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam en dirigent van het Vocaal Theologen Ensemble.

'Houd contact met elkaar via app, telefoon, zoom of e-mail.' 'Houd ook juist contact met zangers die vanwege gezondheidsrisico's al maandenlang thuis zitten en in een isolement dreigen te raken.' De mentale tips betroffen vaak bemoedigingen, zoals: 'Probeer positief te blijven denken', 'Zoek naar mogelijkheden, wat kan er nog wel' en 'Blijf hoop en moed houden'. Een zanger in een oud-katholiek kerkkoor geeft als tip: 'Verdiep je in de spirituele betekenis van zingen en koorzang in het algemeen, en zingen van de liturgie in het bijzonder'. De hartenkreten waren gericht aan medezangers, maar ook aan de kerken: 'Luister naar wat er leeft bij wie thuis zitten' en 'Wees als kerk betrokken bij het koor'. Ook klonk de oproep om dirigenten door te betalen. Een veelgehoorde oproep aan allen: 'Houd je aan de regels, des te eerder mogen we weer!' En tot slot: 'Laten we op een creatieve manier het vuur brandend houden en de lofzang gaande!' ●

Verder lezen

Voor een uitgebreide lijst met muzikale tips van koorzangers, zie *NotaBene* (KVOK), januari 2021. In het blad *Vocaal* verscheen in maart 2021 een korter artikel van mijn hand over dit onderzoek, toegespitst op koorzang in het algemeen.

Bij deze uitgave van *De Oud-Katholiek* krijgt u namens de Oud-Katholieke Kerk van Nederland een werkschrift aangeboden, **ZEVEN** wegen van barmhartigheid. Het is gemaakt door de Roos van Culemborg, een collectief van bevlogen kunstenaars en theologen, die geloof en samenleving op elkaar betrekken. Het biedt divers materiaal om de handen uit de mouwen te steken, rondom het thema barmhartigheid. Maar waar komt het woord 'barmhartigheid' eigenlijk vandaan, en hoe moeten we dat Bijbels gezien interpreteren? Bisschoppen Dick Schoon en Bernd Wallet geven hierbij een korte toelichting op de oorsprong en betekenis van de 'werken van barmhartigheid'.

DICK SCHOON EN BERND WALLET

HET MORALISME VOORBIJ: MENS WORDEN

Bij het werkschrift *Zeven wegen van barmhartigheid*

Het werkschrift voert de lezer langs de zeven werken van barmhartigheid, zoals Jezus die zijn leerlingen in het evangelie naar Matteüs voorhoudt. De middeleeuwse Meester van Alkmaar beeldde die zeven werken van barmhartigheid op evenveel panelen uit. Daarbij bracht hij ook Jezus te midden van de mensen in beeld. Dat strookt met de boodschap van wat Jezus zelf zegt: 'Alles wat je aan de onaanzienlijkste van de mensen hebt gedaan, heb je aan Mij gedaan'. Dit werkschrift voegt met woord en beeld allerlei voorbeelden aan de geschilderde panelen toe. De bedoeling is dat je je als lezer of kijker laat inspireren, individueel of samen met anderen in je parochie of statie, met andere kerken of gewoon in de buurt waar je woont. Daartoe geeft dit werkboek verrassende suggesties en werkvormen, van liederen, sprekers tot projecten om zelf op te zetten. Na de Covid-19 pandemie heeft de samenleving behoefte aan mensen die op het woord van Jezus aan de slag gaan, die hun gewone bezigheden met nieuwe energie oppakken of die nieuwe initiatieven nemen om de samenleving van dienst te zijn, juist daar waar mensen het slachtoffer worden van structureel onrecht.

BARMHARTIGHEID Met die barmhartigheid is iets vreemds aan de hand. Het woord komt in Matteüs 25 namelijk helemaal niet voor. Hoe zijn die werken van barmhartigheid dan aan hun naam gekomen? Misschien legde men de link met de gelijkenis uit Lukas 10, waar een Samaritaan door het doen

van barmhartigheid de naaste blijkt te zijn van degene die in de handen van rovers was gevallen. Als dat inderdaad de link is, dan is het belangrijk om het volgende in gedachten te houden. Het is niet de Samaritaan die superieur zijn diensten aan zijn naaste verleent, maar andersom: het is de verloren man, die zijn naaste vindt in wie hem barmhartigheid betoont. Met andere woorden: mijn naaste is niet degene áán wie ik barmhartigheid doe, maar mijn naaste is degene dóór wie ik

Er is behoefte aan mensen die op het woord van Jezus aan de slag gaan

barmhartigheid ontvang. We doen onze werken van barmhartigheid niet als superieure mensen, die aan zielige soortgenoten iets goeds willen doen, maar we doen ze omdat we die daden aan Jezus zélf doen en daarin ten diepste de redding uit onze eigen verlorenheid ervaren. Wij hoeven Jezus niet te verlossen, want Hij heeft ons door zijn onvoorwaardelijke dienstbaarheid en trouw al verlost. Dat is ons paasgeloof: Christus is verrezen en doet ons met Hem opstaan uit de dood.

WOORD EN DAAD Het woord 'barmhartigheid' klinkt ouderwets. Als je een modernere term zou willen hebben, kom je al gauw bij 'naastenliefde', 'medelijden' of 'compassie' uit. Dat zijn uitstekende woorden, waarbij je al direct aanvoelt dat het niet

1. De hongerigen te eten geven

bij die woorden kan blijven. Woorden moeten daden worden. Want wat heb je aan liefde, als die niet concreet wordt? En wat heb je aan medelijden, als dat niet in concrete daden gestalte krijgt? Deze eenheid van woord en daad strookt met de oorspronkelijke Hebreeuwse en Griekse versies van het woord 'barmhartigheid', zoals die in de Bijbel voorkomen. In het Hebreeuws spreekt men bij barmhartigheid van *chesed* – 'trouw', die je doet, waardoor je *emet* – 'waarachtig, betrouwbaar' bent. Iedereen kent dat laatste Hebreeuwse woord als *amen* – 'waarlijk! moge het zo zijn!', waarmee we elke gebed afsluiten. De barmhartigheid die iemand in het Oude Testament doet, is het nakomen van je

belofte van trouw. Zo bewijst Jonatan barmhartigheid aan David, als die door koning Saul wordt bedreigd en helpt hij hem aan de dood te ontsnappen. Ruth bewijst barmhartigheid aan haar schoonmoeder Naömi door trouw te blijven, aren te lezen en draagmoeder te worden. In het Grieks van het Nieuwe Testament werd het Hebreeuwse *chesed* tot *eleison* – 'medelijden', 'ontferming', dat we kennen uit het Kyrie *eleison* – 'Heer, ontferm u', of ook uit zoiets aards als 'aalmoes'. De evangelist Lukas laat zowel Maria als even later Zacharias in hun liederen zingen over de barmhartigheid van God zelf, die in de geboorte van Zoon verlossing brengt aan de wereld.

HET KWAAD OVERWONNEN De werken van barmhartigheid in Matteüs 25 komen niet uit de lucht vallen, maar hebben wel degelijk iets hemels. Het hoofdstuk wordt ingeleid met woorden over het laatste oordeel en de scheiding van de schapen en de bokken. Je denkt dan al gauw aan schilderijen waarbij de kunstenaar zijn best heeft gedaan om de helse straffen zo plastisch mogelijk uit te beelden, waarbij het paradijs in al zijn vredige volmaaktheid dan meestal een beetje saai afsteekt. De scheiding van schapen en bokken maakt Jezus tussen diegenen die die daden van barmhartigheid wél gedaan hebben en degenen die ze niet gedaan hebben. En Hij betreft die daden van barmhartigheid op zichzelf: wat iemand aan barmhartigheid aan iemand anders doet, doet hij of zij aan Jezus zelf. Maar wat blijkt? In beide categorieën is men zich er niet van bewust dat men een goede daad wel of niet aan Jezus heeft gedaan. Kan Jezus dan wel zo gemakkelijk scheiding maken tussen goeden en kwaden? Behoort er wel iemand uitsluitend tot één van die twee categorieën? Want er is toch niemand die *nooit* iets goeds aan iemand anders heeft gedaan, net zo min als er niemand is die *nooit* iets goeds *niet* aan iemand anders heeft gedaan? Als God dan zelf barmhartig is, wie zou er dan verloren kunnen gaan?

MENSWORDING Hiermee is een fundamenteel aspect van het christelijk geloof aangegeven, namelijk dat de Heer God in zijn Zoon mens geworden is en ons gehele menselijke bestaan deelt. In Jezus, de Zoon van God, kom je je medemens tegen. Nog sterker: zoals een mens kan lijden in deze wereld, zo lijdt God met deze mens mee. Gods barmhartigheid tilt ons op uit onze aardse beperkingen en geeft ons aan het leven in Gods heerlijkheid. In mensen die voor ons barmhartig zijn, ervaren we iets van die glorie van Pasen. Het mooiste is: zulke paasmensen mogen wij ook zijn. Aan de slag! ●

ONZEKERE TIJDEN

In de rubriek ‘Er waren eens’ duikt redacteur Robert Frede het omvangrijke archief van *De Oud-Katholiek* in. Hoe werd er in vroegere jaargangen gedacht en geschreven over thema’s die nu onze oud-katholieke actualiteit bepalen? In deze aflevering gaat Frede op zoek naar kerkelijke reflectie op de onzekere tijden van weleer. En vindt... niets.

ROBERT FREDE

‘Onzekere tijden’? Wat zijn dat eigenlijk? Een prikkelende vraag op zichzelf al. Maar redelijk voor de hand liggend denk je dan aan crisis, aan de oorlogsjaren of aan een periode waarvan wij nu achteraf weten dat er grote maatschappelijke veranderingen gaande waren. En ik denk dan met name aan maatschappelijke veranderingen, die de mensen destijds verontrustten.

Onzekerheid kan ook worden ervaren als je weinig grip op de toekomst hebt, zoals we nu elke dag ervaren. Op de dag dat ik dit schrijf, weten we bijvoorbeeld nog niet wanneer de kerkdiensten hervat kunnen worden, weet ik persoonlijk nog niet of ik mijn geplande reis

naar Griekenland wel kan maken en is er geen zicht op wanneer we z’n allen weer op terrasjes mogen zitten. Dat kun je allemaal als ‘klein leed’ wegschrijven, met een verwijzing naar het als belangrijker vooronderstelde algemene belang dat de ziekenhuizen niet te vol komen te liggen. Persoonlijk thuis in je eigen omgeving voelt dit algemene belang soms echter minder dichtbij en kun je de steeds wijzigende persoonlijke planning als beklemmend en bedreigend ervaren.

In het openbare debat worden grote woorden gebruikt over de onzekere situatie waarin we verkeren. Er is veel over historische tijden gesproken en geschreven. Zulke dingen hebben

we sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer meegemaakt! En als het over de avondklok gaat, wordt regelmatig de vergelijking met de bezetting gemaakt. ‘Onzekere tijden’ dus.

Toen ik laatst bij mijn oudste parochiane van 98 thuis op bezoek was, kwam de huidige crisis natuurlijk ook ter sprake. Zij zei tegen mij: ‘Ik vind het op dit moment erg vervelend. Je kunt nergens heen, je moet overal uitkijken en de dingen die ik leuk vind in groepsverband, zijn niet meer mogelijk. Maar ik stoer me wel erg aan de vergelijking met de oorlog – mensen weten tegenwoordig niet meer waar ze het over hebben!’ In haar ogen is er dus nog een flink verschil tussen onaangenaam onzeker – nu

– en bedreigend onzeker – de bezettingstijd. Anderzijds neem ik ook de vraag vanuit jongere mensen serieus: Hoe gaat het nu verder? Wat is het perspectief? Juist jongere mensen voelen zich opgesloten en afgeremd in hun gewone sociale leven. Zij zullen beamen dat we in ‘onzekerheid’ leven.

Er werd niet over de tijdsgeest gefilosofeerd

HET ARCHIEF Met deze verscheidenheid aan perspectieven in het achterhoofd dook ik het archief van ons blad in en ik vond: eigenlijk niets. Je zou denken dat de oorlogstijd veel

tekst opgeleverd zou hebben, maar dat is pas jaren later zo geweest en dan vanuit een erg historisch perspectief. Vóór de bezetting was *De Oud-Katholiek* erg terughoudend in haar berichtgeving over actuele onderwerpen (zie ook vorige nummers van dit blad). Men was erop gericht de eigen kleine zuil te onderhouden en van nieuws uit de eigen gemeenschap te voorzien. Dáár vind je dan tussen de regels door wel verwijzingen naar actuele vragen. Zeker in de crisisjaren, begin jaren dertig, waren er in de parochies veel activiteiten door met name de vrouwenverenigingen om sociale nood te lenigen. Maar eigenlijk wordt er nooit een analytische gedachte aan gewijd of over de tijdsgeest gefilosofeerd. Er is een probleem – armoede bijvoorbeeld – en daar wordt dan concrete actie op geleverd, door middel van een inzameling of het gezamenlijk maken van kinderkleding.

Tijdens de bezetting was er vrijwel meteen censuur op de pers – ook op de kerkelijke pers. *De Oud-Katholiek* werd steeds dunner, verscheen minder vaak en werd in 1944 ten slotte helemaal stopgezet. Het duurde ook na de oorlog enige tijd voordat er weer een blad kon worden uitgegeven.

PLANBAARHEID Bij mij werd na het zoeken en lezen vooral duidelijk dat wij nu op een andere manier in het leven lijken te staan. Onzekerheid is voor de eenentwintigste-eeuwer minder goed te accepteren, lijkt het wel. Als kaders wegvallen en we niet kunnen plannen, neemt de onzekerheid ongemakkelijke vormen aan. Ook bij mezelf merk ik dat ik een gevoel van irritatie moet onderdrukken, als ik bijvoorbeeld aan mijn zo mooi geplande vakantie denk. Ik ben zo gewend dat alles loopt zoals ik het plan en bedenk dat het verontrustend is als het nu niet langer zo blijkt te gaan. En als dat dan een paar keer achter elkaar gebeurt, zoals in het afgelopen jaar, dan neemt dat natuurlijk geleidelijk je zekerheid van je weg. De vraag

De eenentwintigste-eeuwer lijkt onzekerheid minder goed te accepteren

of dingen mogelijk zullen zijn, geldt dan niet alleen maar voor mensen die ziek zijn of arm, maar voor mij, voor bijna iedereen. Met grote stappen zijn we in ‘onzekere tijden’ beland.

AFHANKELIJKHEID Ons gevoel grip te hebben op ons leven wordt flink aangetast en dit controleverlies lijkt wel de doodzonde van nu. De autonomie waar we hard voor hebben gevochten en die inmiddels heilig lijkt in onze maatschappij, functioneert vooral wanneer we alles kunnen controleren. En juist dat kunnen we nu niet. Het virus doet maar wat. Wij voelen ons afhankelijk van deze ‘macht’, die zich niet laat controleren.

Een heel oud gevoel eigenlijk. In de kerk kennen we dat een beetje. De mens die afhankelijk van God en zijn grillige naaste leeft, het is zo’n beetje hét thema waarover in de Bijbelse verhalen wordt verteld. Maatschappelijk een minder geaccepteerd thema wellicht, maar voor ons als christenen niet nieuw. Ik wil niet zeggen dat mijn eigen onzekerheid in deze tijd door de Bijbelse verhalen meteen wordt weggenomen – dat zou al te mooi zijn – maar we kunnen er wél naar luisteren en wellicht onze ervaringen met dit luisteren delen. Als ons dit lukt maken we onze ervaring productief en voegen we iets toe. Niet alleen in *De Oud-Katholiek*, maar ook in het maatschappelijk debat.

De eerstvolgende ‘onzekere tijden’ dienen zich wellicht snel weer aan en juist dan moet ook weer uit onze eigen oud-katholieke hoek een optimistisch geluid komen. Althans, dat zou erg mooi zijn, toch? ●

(ON)GELOOF DAT WAT BETEKENT

Hoe erg is twijfel en waar ligt de lat voor zekerheid in je geloofsleven? En als je twijfelt, wat doe je er dan mee?

Zulke vragen begeleiden de christelijke traditie sinds het begin ervan.

Deze bijdrage verkent geloof, twijfel en ongeloof in het Evangelie volgens Marcus en komt uit bij het perspectief dat de worsteling er vanaf de eerste leerlingen van Jezus bij gehoord heeft.

Sterker nog: deze oudste biografie van Jezus suggereert dat in ieder moment van ongeloof de belofte van een nieuwe godsontmoeting schuilt.

PETER-BEN SMIT

‘Geloven’ of juist ‘niet geloven’ zijn twee houdingen die voor iedereen een rol spelen, of iemand nu op een religieuze manier gelooft of zich vooral afvraagt hoe geloofwaardig een reclame is. Geloof en ongeloof heeft natuurlijk theoretische kanten, die te maken hebben met vragen als: Wat is geloven? Hoe kun je iets zeker weten? Tegelijkertijd zitten er ook existentiële kanten aan: Wie of wat is geloofwaardig? Aan wie kan ik me toevertrouwen? Wat doet het met me als ik twijfel?

In deze bijdrage ga ik eerst kort in op geloven en niet geloven als posities. Ik stel daarna de vraag hoe deze posities functioneren in Jezus’ oudste biografie: het Evangelie volgens Marcus. Ik zal daarbij schetsen hoe juist geloof en ongeloof een levendig beeld van Jezus’ leerlingen mogelijk maken. Daarin leidt ongeloof steeds weer tot geloof, en wel omdat Jezus zich in situaties van twijfel steeds geloofwaardig toont. Op grond hiervan stel ik ten slotte voor dat in ieder moment van ongeloof de belofte van een nieuwe godsontmoeting schuilt.

ZELFS WIE NIETS GELOOFT, GELOOFT Wie gelooft, beweegt zich per definitie op glad ijs, al was het maar omdat geloven altijd een vorm van vertrouwen insluit. Of je nu gelooft in de goede bedoelingen van een regering, in een leven na de dood of in Jezus Christus als Zoon van God en verlosser van de wereld, in alle gevallen is er een vorm van overgave in

het spel. Dit rijtje met vormen van geloof laat ook zien dat geloof in de zin van je inlaten met iemand of iets en je eraan toevertrouwen iets doodnormaals is. Ik ken niemand die niets gelooft. Zelfs als iemand niets gelooft, gelooft die toch niets en dat is dan toch weer heel wat. In dit geval vertrouwt iemand er blijkbaar op dat er niets te vertrouwen valt.

Tegelijkertijd is het ook zo dat de vraag van geloof en ongeloof in de christelijke traditie sinds het ontstaan van de Jezusbeweging binnen het jodendom van de eerste eeuw een belangrijke rol speelt. Een tekst als ‘Het geloof nu is de zekerheid der dingen, die men hoopt, en het bewijs der dingen, die men niet ziet’ (Brief aan de Hebreërs 11,1), laat zien dat er ook intensief over nagedacht werd.

Uit de voorbeelden van (on)geloof die tot nu toe genoemd zijn als ook uit het citaat uit de Brief aan de Hebreërs blijkt ook nog iets anders: geloof heeft zowel met vertrouwen te maken (vertrouwen op iets, je toevertrouwen aan iets of iemand) als met kennis (je denkt dat iemand betrouwbaar is, je neemt iets aan in de hoop dat het ook waar is of waar zal worden, etc.). Vaak zijn dit twee kanten van dezelfde medaille: Als ik me namelijk aan iemand toevertrouw of iemand vertrouw, betekent dat een band met die persoon en ook iets van kennis over de persoon op grond waarvan ik me aan

hem of haar toevertrouw. Ik vertrouw bijvoorbeeld een collega, omdat ik eerder heb ervaren dat hij te vertrouwen is en daarom weet dat hij z’n woord houdt. Of ik vertrouw op God, omdat ik eerder heb ervaren dat God een God is die mensen bijstaat in het leven.

Tegen deze achtergrond schets ik nu aspecten van geloof en ongeloof in het Evangelie volgens Marcus. Hoe ziet het (on)geloof van de leerlingen van Jezus eruit in zijn oudste biografie? Wat leert ons dat over (on)geloof in de eenentwintigste eeuw?

GELOOF EN ONGELOOF VAN JEZUS’ LEERLINGEN IN HET EVANGELIE VOLGENS MARCUS Het Evangelie van Marcus is een kort boekje, je leest het gemakkelijk op een middag uit. Als je daarbij let op de rol van Jezus’ leerlingen als ‘gelovigen’, als mensen die zich aan Jezus toevertrouwen, dan vallen twee dingen op. Ten eerste zijn de leerlingen er als de kippen bij om Jezus te volgen. Hij lijkt maar met zijn vingers te hoeven knippen en te zeggen ‘volg mij’ en ze komen achter hem aan. Zo gaat het tenminste met de eerste vier volgelingen: vissers aan het meer van Galilea, MKB’ers in een familiebedrijf, die hun hele hebben en houden als ook hun familie achterlaten en zich helemaal aan Jezus toevertrouwen. Ze lijken zo de ideale belichaming te zijn van

het geloof waartoe Jezus oproept: geloof in het goede nieuws van Gods heerschappij die nabijgekomen is (Marcus 1,15). Geloviger kan het niet.

Snel hierna, eigenlijk in het hele verdere verloop van het verhaal, komen er barsten tot zelfs een enorme scheur in dit beeld van het geloof van de leerlingen. De barsten komen bijvoorbeeld wanneer de leerlingen tijdens een oversteek van het meer van Galilea in een storm terechtkomen en in paniek raken. Jezus, die in de boot lag te slapen toen de storm opstak, stilt de storm en vraagt zijn volgelingen of ze dan nog geen geloof (of: vertrouwen) hebben (Marcus 4,40). En over wat voor geloof ze ook mogen beschikken: zowel op het punt van vertrouwen als op het punt van begrip en kennis is het duidelijk nog aan het groeien. Niet alleen vertrouwen ze er blijkbaar niet op dat ze bij Jezus in goede handen zijn, maar ze vragen zich na afloop van dit avontuur ook af wie Jezus toch is, nu zelfs storm en golven hem gehoorzamen (Marcus 4,41).

Deze vraag naar Jezus’ identiteit komt een aantal hoofdstukken later terug in een gesprek tussen Jezus en zijn leerlingen. Petrus belijdt daarin wel zijn geloof dat Jezus de Christus (Messias, Gods gezalfde) is (8,29), maar er ontstaat ook gelijk een heftig ge-

Er komen barsten tot zelfs een enorme scheur in dit beeld van het geloof van de leerlingen

sprek tussen hem en Jezus over wat ‘Christus’ zijn betekent. Petrus denkt wellicht aan een koning zoals David, ook Gods gezalfde; Jezus benadrukt dat het voor hem betekent dat hij moet lijden, sterven en verrijzen (8,31). Jezus is immers niet gekomen om gediend te worden, maar om te dienen en zijn leven te geven tot bevrijding van velen (10,45). Geloof als ‘je toevertrouwen aan’ (in de storm) en geloof als ‘iets bepaalds geloven’ gaat in deze verhalen bepaald niet vanzelf, het vertrouwen is er (nog) niet en dat wat Petrus gelooft is onscherp.

Een Messias aan een kruis is ongeloofwaardig

Deze twee dimensies van (on)geloof spelen ook in de grootste geloofscrisis van dit evangelie een hoofdrol: wanneer de leerlingen Jezus bij zijn arrestatie in de steek laten en Petrus in die dramatische nacht drie keer ontkent hem zelfs ook maar te kennen, is hun vertrouwen in en trouw aan Jezus op een dieptepunt beland. Angst zal daarbij een rol gespeeld hebben. Maar onbegrip ook. Ze lijken ook niet te kunnen geloven dat dit werkelijk de weg van de Messias is. Ze kunnen er met hun verstand niet bij. Hun gevoel wordt wellicht nog het beste verwoord door de leiders van het volk. Zij

Geloof is niet in beton gegoten

bespotten Jezus, zodra hij aan het kruis hangt, en zeggen: Kom toch naar beneden, van het kruis af, zodat we zien en geloven (15,32). Een Messias aan een kruis is ongelooftwaardig, onbegrijpelijk, niet iemand om je aan toe te vertrouwen of van te geloven dat hij Gods gezalfde is. (Overigens: de vrouwen die Jezus wél blijven volgen, aan de voet van het kruis staan en hem ook in het graf willen verzorgen, denken hier wellicht heel anders over dan Jezus' mannelijke volgelingen.) De verrijzenis is dan uiteindelijk het antwoord op al dit onbegrip en gebroken vertrouwen. De verrijzenis mondt zelfs uit in een uitnodiging om Jezus opnieuw te volgen; dat is in ieder geval wat de verrezen Jezus als boodschap meegeeft aan de vrouwen die zijn graf bezoeken (16,7).

HET EFFECT VAN ONGELOOF Wat is nu het effect van al dit dramatische ongelooft op de achtergrond van het aanvankelijke, enthousiasme geloof in Marcus' verhaal over Jezus en zijn leerlingen? Ik denk dat de volgende aspecten ertoe doen.

Ten eerste, deze spanning tussen geloof en ongelooft, de openheid ook over de worsteling van de leerlingen om zich aan Jezus toe te vertrouwen en te geloven dat hij op deze manier de Messias is, maakt hen heel menselijk. Hun enthousiasme, twijfel en onbegrip kunnen heel herkenbaar zijn. Het is blijkbaar ook niet iets om je voor te schamen, maar deel van de navolging. Marcus is er in ieder geval meer dan een beetje openhartig over. Dat kan al ontspannen als het om eigen geloofstwijfel of onbegrip gaat.

Ten tweede, de onstuimige afwisseling van geloof en ongelooft, vertrouwen en gebrek daaraan, wijst er ook op dat geloof een relatie inhoudt en geloven een werkwoord is: het is dynamisch, niet statisch. Daarmee is het ook iets kwetsbaars, iets

wat voortdurend een vorm van bevestiging nodig heeft, van beide kanten. Zelfs wanneer 'geloven in' 'voor waar houden' betekent en met kennis te maken heeft, zie je in het Evangelie volgens Marcus dat deze kennis vaak maar beperkt is en vrijwel altijd bijgestuurd moet worden in de omgang met Jezus. Noch geloof als 'vertrouwen', noch als 'kennis' is daarom in beton gegoten. Het is bewegelijk en kwetsbaar, maar: daarom ook steeds open voor ontwikkeling.

Ten derde, de momenten van geloofstwijfel, van afwezig of gebrekkig geloof, zoals Marcus ze in zijn beschrijving van Jezus' leerlingen tentoonspreidt, lijken een organisch onderdeel te zijn van de zich ontwikkelende gemeenschap rondom Jezus. Ieder moment van gebrekkig geloof heeft daartegenover een antwoord van de kant van Jezus en daarmee van God: paniek op het meer leidt tot het stillen van de storm, onbegrip over Jezus' identiteit tot een uitleg, en verraad leidt tot de hernieuwde oproep om Jezus te volgen. Hoe ongeloviger de leerlingen zijn – en ze laten werkelijk geen kans onbenut om ongelovig te zijn! –, des te meer lijkt Jezus (en in hem: God) zich in te spannen om zich als betrouwbaar en geloofwaardig te laten ervaren.

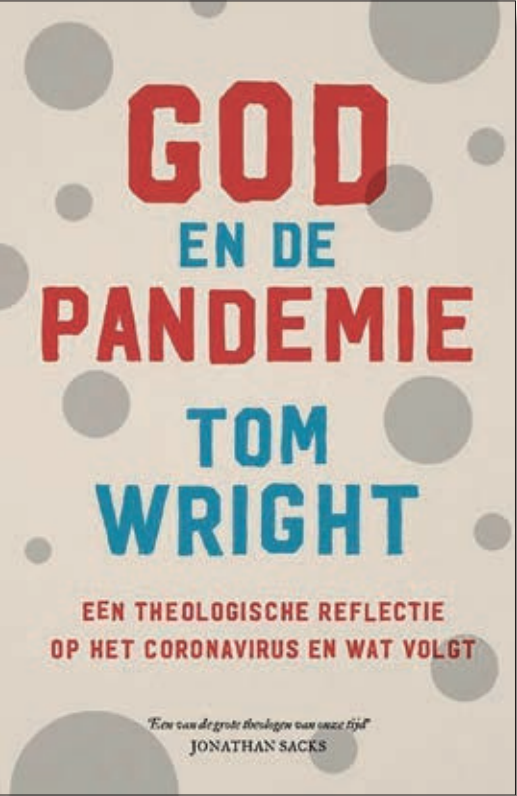
Schuilt hierin een perspectief voor de omgang met ongelooft en twijfel in de eenentwintigste eeuw? Ik denk het wel. Het kan ontspannen te weten dat ongelooft en onbegrip er altijd bij gehoord hebben. Het is niet iets om je voor te schamen. En bovendien: omdat Jezus, en in hem: God, op iedere vorm van twijfel, gebrekkig geloof of zelfs totale verloochening antwoordt met een nieuwe uitnodiging tot relatie, lijkt het zelfs zo te zijn dat in ieder moment van ongelooft de belofte van een nieuwe godsonthoofing schuilt. ●

Boekrecensie

GOD IS DAAR WAAR MENSEN KLAGEN

WILLEM ROSKAM

We leven nu al meer dan een jaar met beperkingen als gevolg van het coronavirus. In het voorjaar van 2020 gingen overal in de wereld de kerkdeuren dicht. Van het meest alledaagse tot het meest heilige staat ons bestaan op zijn kop. En dat leverde allerlei indringende vragen op. Waar is God in deze pandemie? Laat de leegte van zijn huis een stilzwijgen zien of is God aanwezig waar we Hem niet altijd zochten? Ik ging in het voorjaar van 2021 te rade bij het boekje *God en de pandemie* van de Britse theoloog en bisschop Tom Wright. Dat boekje ontstond uit een opiniebijdrage aan het Amerikaanse *Time Magazine*. Op de belangrijkste pagina's van het Amerikaanse publieke debat mocht Tom Wright al in maart 2020 iets over de coronapandemie zeggen. Ik bewonder de moed van Wright om op een zo vroeg moment de wereldwijde crisis van christelijke duiding te voorzien. Want het enige wat we eind maart 2020 wisten, is dat we nog niet veel wisten. Dat niet-weten maakt Tom Wright dan ook tot uitgangspunt van zijn bijdrage aan *Time Magazine*. 'Het christendom biedt geen antwoorden op vragen over het coronavirus en het is ook niet bedoeld om die antwoorden te geven'. Wright reageert daarmee op de duidingen die van christelijke zijde

over elkaar buitelden. God zou de wereld met dit virus tot inkeer willen brengen. Maar ook buiten de kerk klonk vergelijkbaar optimisme. Corona zou het begin van een nieuwe wereld worden. Het zou meer duurzaamheid, meer verbinding, meer investeringen in de gezondheidszorg gaan opleveren. Dat coronaopti-

misme was halverwege 2020 al wel zo'n beetje verdwenen. Wat Tom Wright tot een uitzonderlijk vroege duider maakt, is dat hij zulk optimisme niet aanvoert. Zeker terugkijkend is zijn analyse opmerkelijk nuchter. Het christelijke geloof geeft je geen verklaringen of antwoorden, zegt hij, het reikt je veeleer de mogelijkheid van het klagen aan. In onze klacht en onze verzuchting gebeurt iets belangrijks. Klagen gebeurt in de Bijbel op veel plaatsen, bijvoorbeeld in de psalmen. Tom Wright stelt dat we aan dit deel van de Bijbelse spiritualiteit in deze tijden nog het meeste hebben. Klagen is een betere wijze om uiting te geven aan onze frustratie en eenzaamheid dan het aandragen van verklaringen. Maar het belangrijkste is volgens Wright dat het *God zelf* is die in de Bijbel klaagt. Hij treurt om wat verloren gaat. Wright ziet dat vooral aan het treuren van Jezus bij het graf van zijn vriend Lazarus. In Jezus betoont God zich meelijdend met ons bewogen. Hij staat er niet boven of buiten. Tom Wright stelt al in het voorjaar van 2020 de meest fundamentele vraag aan de orde. Waar is God in de pandemie? Zijn poging tot een antwoord snijdt hout. Hij is daar waar mensen klagen, lijden aan dit leven en sterven. En Hij is daar waar mensen een antwoord vinden op de vraag: 'Wat kan ik nu doen?' Ik geloof dat het een jaar later nog weinig anders is geworden.

Tom Wright, *God en de pandemie. Een theologische reflectie op het coronavirus en wat volgt*. KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht 2020, 112p., € 15,99

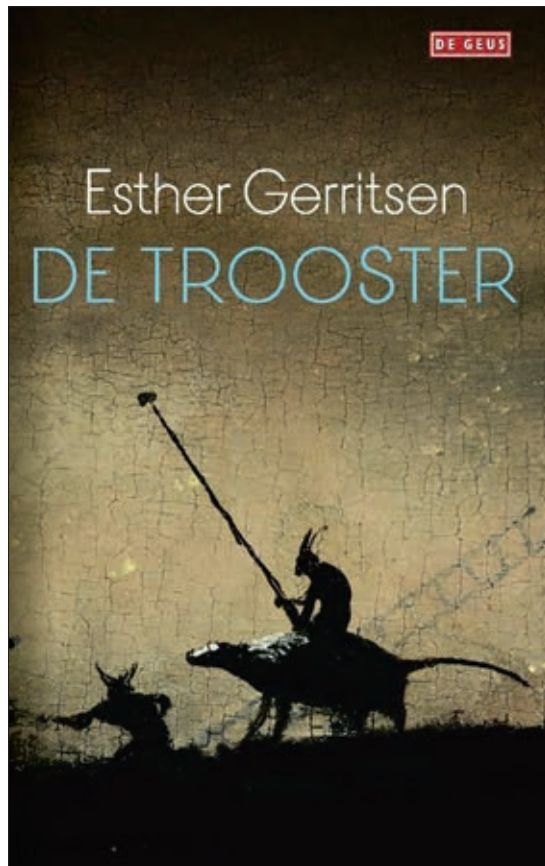
Boekrecensie

ROMAN OVER DE PAASTHEMA'S

ADRIE PAASEN

De roman *De trooster* van Esther Gerritsen speelt zich af in een klooster. De hoofdperson is Jacob, een man met een mismaakt gezicht, die liefdevol in de gemeenschap wordt opgenomen als conciërge van het retraitecentrum, tevens koster en klusjesman. Zijn komst in het klooster voelt voor hem als thuiskomen: hij hoort niet echt bij de monniken, maar hij is er tevreden mee dat hij met hen eet en hun huiskamer deelt. In de kapel komt hij het dichtst bij geluk. Vol devotie vervult hij zijn taak als koster; ook bij zijn werk als klusjesman zoekt hij de rust van het alleen-zijn; hij negeert gasten die contact met hem zoeken, omdat zij Gods uitzicht op hem in de weg staan. Dan komt er een nieuwe gast, Henry Loman, een staatssecretaris, die in opspraak is geraakt. Vanaf het begin zoekt deze man van de wereld Jacobs vriendschap; hij wil door hem ingewijd worden in het geloof, noemt hem zijn herder. Jacob ergert zich over de verstoring van zijn alleen-zijn, maar voelt zich ook gevleid en verantwoordelijk. Tegen wil en dank gaat hij in op Henry's vragen. Maar de rollen worden omgedraaid: Henry sleept Jacob mee in werelds vermaak met catastrofale gevolgen voor Jacob, Henry en een andere gast van het centrum.

EEN VUILE KAMER Oppervlakkig gezien zou je denken dat Henry de kwade genius is, die Jacob op het slechte pad brengt, maar bij nader inzien is hij eerder de katalysator, die het kwaad dat in Jacob huist aan het licht brengt. Onder diens vroomheid en nederig-

heid schuilt een vuile kamer vol duistere eigenschappen: hoogmoed, jaloezie, ijdelheid, haat, weersin. Gerritsen is er een meester in allerlei subtiele aanwijzingen in het verhaal te voegen. Op en na een feest in het dorp in de avond en nacht van eerste paasdag, wordt Jacob dronken en begaat Henry een misdaad, die hij

Ik onderzocht mijzelf voor het eerst met een serieus praktische bedoeling. En daar trof ik ontstellende dingen aan: een dierentuin vol begeerten, een gekkenhuis vol ambities, een kleuterschool vol angsten, een harem vol gekoesterde haatgevoelens.

C.S. Lewis
(motto *De Trooster*)

de volgende morgen opbiecht aan Jacob. Jacob voelt zich (mede)schuldig en doet een geforceerde poging om Henry te verlossen van zijn zonde, waarbij de broeders ingrijpen. Dan verraad Jacob Henry. De vrouw die Henry's slachtoffer geworden is, verwijt voor haar vertrek Jacob, dat hij haar genegeerd heeft en vraagt hem voor haar te bidden.

PASEN EN PINKSTEREN Esther Gerritsen laat het verhaal rond Pasen over het lijden en de opstanding van Jezus bijna parallel lopen aan het verhaal van Jacob en Henry. Thema's zijn: schuld, boete, verlossing. Gerritsen schrijft wonderschoon: de sfeer in het klooster en de kapel wordt door haar bijna tastbaar en zichtbaar opgeroepen. Wie is de trooster? Dat kan iedereen zijn: Jacob, de broeders, de vrouw van Henry. Maar het meest spreekt het gebeuren op Pinksteren, het feest van de grote Trooster, als Jacob een kaarsje brandt en bidt voor het slachtoffer van Henry. Hij neemt zich daarbij voor nooit meer mensen te negeren.

Esther Gerritsen (2018), *De trooster*, De Geus, Amsterdam 2019, 224p., € 12,50

Nieuw!

Digitale nieuwsbrief OKKN

Het is vanaf nu mogelijk u aan te melden voor de digitale nieuwsbrief van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland. Hiermee mist u niets meer van het laatste oud-katholieke nieuws. De nieuwsbrief verschijnt elke paar weken.

Via de digitale nieuwsbrief zal de OKKN u regelmatig informeren over actuele gebeurtenissen, activiteiten en ontwikkelingen binnen de kerk. Voorheen werd de landelijke nieuwsbrief naar de kerkbesturen gestuurd, die deze op hun beurt weer naar parochianen stuurden. Deze nieuwe nieuwsbrief werkt anders. U kunt zich er zelf voor aanmelden en zult hem dan direct in uw inbox ontvangen.

HOE MELD IK ME AAN?

U meldt zich voor deze nieuwsbrief aan door naar www.oudkatholiek.nl/nieuwsbrief te gaan en u daar in te schrijven. Na uw aanmelding ontvangt u een automatische mail waarmee u uw inschrijving kunt bevestigen. (Als u de bevestigingsmail niet in uw inbox ontvangt, check dan uw ongewenste e-mail. Als de mail daar beland is, sla dan het e-mailadres eindredacteur@okkn.nl op als vertrouwd.)

Heeft u zelf ideeën, nieuws of verslagen waarvan u vindt dat deze in de nieuwsbrief niet zouden misstaan? Aarzel niet om contact op te nemen met onze communicatiecoördinator Janneke van der Veer via eindredacteur@okkn.nl.

Meld u nu aan

voor de online nieuwsbrief

Colofon

De *Oud-Katholiek* is een periodieke uitgave van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, verschijnt vier keer per jaar en wordt verspreid op alle oud-katholieke adressen in Nederland.

Redactie

Marco Derks, Robert Frede, Marieke Ridder, Jury Smit, Janneke van der Veer (eindredacteur)
Tekstredactie: Adrie Paasen

Contact

Redactie *De Oud-Katholiek*, Koningin Wilhelminalaan 5, 3818 HN Amersfoort, redactie@okkn.nl

Vormgeving

Oblong grafisch ontwerp, Jet Frenken, www.jetfrenken.nl

Productie

Nilsson Goes, ISSN 01673963

Volgende nummer

Het volgende nummer verschijnt 24 september 2021

Abonnement

Voor € 25 per jaar kunt u abonnee worden van *De Oud-Katholiek*. Mail uw adresgegevens naar info@okkn.nl of naar ons contactadres t.a.v. 'Abonnementenadministratie De Oud-Katholiek'. Giften zijn welkom op NL06 ABNA 0214 1901 29 t.n.v. Oud-Katholieke Kerk van Nederland te Amersfoort of door deze QR code te scannen.

Blad niet ontvangen?

Stuur dan ook een mailtje naar info@okkn.nl.

Verantwoording foto's (voor zover bekend)

Omslag, pag 2, pag 7 ondergrond, pag 16-17, pag 18-19: Shutterstock.com; pag 3 wikipedia.org; pag. 4 en pag 6 Bram Petraeus - www.brampetraeus.nl; pag 7 allerzielenalom.nl Woordenboom 2009; pag 8-9 Unsplash Ashley Batz; pag 10 Unsplash Artur Tumasjan; pag 11 foto Joop Albers Benjamin Arthur, Mark Hafkenscheid Bart Brussee; pag 12 David Beale; pag 13 portret Hanna Rijken beeld communicatie PThU; pag 14 uit werkschrift Zeven Jeltje Hoogenkamp; pag 20 Unsplash Yannes Kiefer; Achterzijde: beeld Panta Rhei, Jacco Mustert, privébezit Marie-José Hakens, www.deschakel.me/pantarhei

panta rhei

alles stroomt